

Застосування на Волині хімічної зброї в роки Першої світової війни

У статті розглянуто маловивчену на сьогодні проблему використання хімічної зброї (снаряди, гранати, гази) на території західних повітів Волинської губернії під час Першої світової війни. Здійснено аналіз способів використання різновидів хімічної зброї на Східному фронті, порівняно з втратами на Західному фронті (Бельгія, Польща).

Ключові слова: Перша світова війна, Волинська губернія, хімічна зброя, Червищанський плацдарм, газова атака.

Gennadii Hylko

Application to the Volume of chemical weapon in the years of the First World War

The problem of using chemical weapons (shells, grenades, gases) in the territory of western districts of Volyn province during the First World War is considered in the article. Little-known gas facts are based on documents and local lore materials. Some fragments of artwork are used.

The analysis of ways of using chemical weapons on the Eastern Front, compared with losses on the Western Front (Belgium, Poland), was analyzed. The need to continue the study and study of this problem and to organize and preserve the memory of victims is indicated.

Key words: First World War, Volyn region, chemical weapons, Chervyshchanskyi place of arms, gas attack.

Як відомо, тема застосування хімічної зброї під час Першої світової війни залишається актуальною і в нашому сьогоденні. Адже наш тривожний час заповнений численними фактами тероризму з використанням всіх можливих негуманних методів. Навіть в першій чверті ХХІ століття знайомі є випадки, коли використовувалася хімічна зброя, внаслідок чого гинули як військові, так і безвинне мирне населення. Тому в цілому маловідомі факти газових атак столітньої давності на Волині також повинні мати широке оприлюднення, як яскравий приклад використання проти людства заборонених міжнародними конвенціями засобів ведення війни. З різних причин історіографія цього питання щодо нашого краю залишається малодослідженою, практично не знайшла ця тематика в

узагальненому об'ємі і в матеріалах українських і волинських істориків. Окремо можна виділити факт застосування газової атаки німецькими військами 3 квітня 1917 р. на Червищанському плацдармі, описаний військовим істориком О. де-Лазарі¹. Досліджував цей епізод і волинський краєзнавець К. Борбич². Інші подібні випадки навіть обопільного використання супротивниками хімічної зброї залишаються маловідомими для дослідників історії Першої світової війни на Волині. Не внесли остаточної ясності в цю тематику місцеві краєзнавці на обласній конференції з історії Першої світової війни на Волині у 2016 р. та круглому столі присвяченому 100-літтю трагедії на Червищанському плацдармі³. Навіть у статтях, що стосувалися газових атак, які мали місце в нашому краї, ця

¹ Де-Лазарі О. Хімічна зброя на фронтах Світової війни 1914–1918 рр. Короткий історичний нарис / О. де-Лазарі. – М., 2008. – С. 92.

² Борбич К. Застосування хімічної зброї в роки Першої світової війни на території Камінь-Каширського району біля с. Тоболи / К. Борбич. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини. – Вип. 37. М-ли Всеукр. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 2010. – С. 72.

³ Гулько Г. Маловідома сторінка Першої світової війни на Волині. Червищанський плацдарм / Г. Гулько. // М-ли міжнар. наук. конф. «Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі» – смт Маневичі, 2016. – С. 67–77.

тема піднімалася локально і стосувалася лише подій на згаданому вище плацдармі, або ж її суто загальновідомих технічних аспектів⁴. Основною причиною цього є відсутність досліджень з цієї специфічної теми. Дійсно, як з'ясувалося під час підготовки цього матеріалу, конкретних фактів застосування газових атак під час бойових дій на Волині у ці роки виявлено недостатньо. Не претендуючи на однозначне і повне висвітлення цієї теми, в цьому дослідженні здійснена лише спроба відшукати та узагальнити розрізнені факти застосування хімічної зброї на території нашого краю. При цьому до уваги були взяті всі виявлені в процесі підготовки матеріалу конкретні випадки щодо території Волині, взяті з праць документального, мемуарного, краєзнавчого і художнього характеру.

Хоча суто загальновідомі теоретичні аспекти виникнення та розвитку хімічної зброї не є темою цього матеріалу, все ж варто наголосити, що перший факт застосування хімічної зброї німецькими військами зафіксований на Східному фронті ще в січні 1915 р. Щоправда, така неординарна для того часу подія мала місце ще досить далеко від Волині – під час бойових дій на території центральної Польщі біля с. Балішов. Німецьке командування випробувало тут одну з розробок свого земляка Фріца Габера, застосувавши розпилений з балонів газоподібний ксиллбромід⁵. Проте значного ефекту ця атака не принесла, так як частина випущеного на російські позиції газової хмари замерзла через сильний мороз. Проте згідно свідчень сучасників тих подій, все ж від неї постраждала значна кількість місцевих жителів, так як газова атака була здійснена біля населеного пункту. Водночас російське командування заявило про загибель майже 1000 військових, можливо, внаслідок відсутності будь-яких засобів захисту від газових атак. Цей факт газової атаки мав у той час значний резонанс як серед російських військових на бойових позиціях, так і серед місцевого поль-

ського та українського населення. Чутки про неї, ймовірно, залишили свій слід і в нашому краї, зокрема з розповіді старожила Дударя А.М., 1909 р. н. з с. Навіз Рожищенського району. За спогадами батька-фронтовика, він пам'ятає про застосування «під час царської війни германцями замороженого газу, який є небезпечним і через сто років». Як відомо, здійснення газових атак з балонних апаратів з подальшим плином війни не знайшло широкого застосування. Однією з головних причин був величезний об'єм застосованого газу абсолютно залежного від напрямку вітру. Зокрема, під час відомої газової атаки у квітні 1915 р. під Іпром (Бельгія) німецькими військами проти англійців з 5700 балонів було застосовано майже 180 тон хлору, проте не на всіх ділянках фронту газу виявилися ефективними.

Ще один відомий факт застосування хімічної зброї зафіксований в дослідженнях про військові дії на території Маневицького району волинським краєзнавцем П. Хомичем. Зокрема, розповідаючи про хід бойових дій поблизу с. Чорниж, він наводить приклад застосування хімічної зброї. Нібито біля цього глухого волинського села було здійснене перше застосування німецькими військами проти російських військ «снарядів з вбивчим елементом, яких за рішенням Віденської, а пізніше Женевської конвенцій використання було заборонено»⁶. Водночас він повідомляє і про три військові кладовища росіян та австро-угорців біля с. Чорниж, зокрема і про одне з них на околиці, де поховані жертви цієї газової атаки. Причиною таких значних обопільних втрат, як повідомляє автор, було те, що під час боїв у 1915 р. село тричі переходило з рук в руки⁷. Шкода, але з цих повідомлень неможливо точно встановити, коли ж відбувалася артилерійська газова атака. Адже, як відомо, бої за село тривали двічі – у жовтні 1915 та травні 1916 р. Не повідомляє він і про джерело, з якого стало відомо про газову атаку. Якщо ж вона відбулася восени 1915 р., це є дійсно один із перших відомих

⁴ Пасюк І. Використання хімічної зброї під час Першої світової війни на Волині / І. Пасюк, В. Карпюк // Міжнарод. наук. конф. «Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі». – Луцьк, 2016. – С. 144.

⁵ Руднев К. Ипрская трагедия / К. Руднев // Тайны прошлого. – 2015. – № 15. – С. 8.

⁶ Хомич П. Сліди Першої світової війни на Волинському Поліссі: пам'ятки бойових дій / П. Хомич. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель та Ковельщина в історії України і Волині. – Вип. 50. М-ли Міжнарод. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 2013. – С. 96–98.

⁷ Хомич П. Маневицький район через віки / П. Хомич. – Луцьк, 2013. – С. 389.

випадків застосування на території Волині хімічної зброї в Першу світову війну. У будь-якому випадку описаний факт потребує додаткового дослідження та уточнення. Інших випадків газових атак на території області у 1915 р. в дослідженій літературі не виявлено. Але це зовсім не означає, що їх на інших ділянках Південно-Західного фронту, зокрема, близьких до Волині, не було зовсім. Так, в бойовому полковому щоденнику знаменитого Волинського полку, оприлюдненого в 2000 р. в дослідженнях відомого краєзнавця В. Гаврилюка згадуються жорстокі бої 2 червня 1915 р. на околицях с. Ловче біля м. Рава-Руська. Під час бою німці застосували гази, внаслідок цього бою убито 245 та поранено 287 осіб⁸. Цілком вірогідно, що значна кількість загиблих стала можливою із-за раптового застосування ворогом газової атаки та відсутності належних засобів захисту від неї.

Наступні повідомлення про використання хімічної зброї, безпосередньо на території Волині, стосуються вже другої половини 1916 року. Зокрема, з документів вже згаданого Волинського лейб-гвардії полку відомо, що під час боїв біля с. Шельвів (нині Локачинського району) 3 серпня 1916 р. німці обстріляли позиції полку «...снарядами з задушливими газами. Багато офіцерів і нижніх чинів отруєні газами... Вбито 136, поранено 347...»⁹. Ще 1630 воїнів полк втратив під час наступальних дій у другій половині вересні 1916 р. Зрозуміло, такі великі втрати підрозділи полку несли і від артилерійських газових атак. Цілком вірогідним залишався і той факт, що засоби захисту від них не були достатньо надійними. Водночас показовим є ще одне повідомлення з документів згаданого полку. Зокрема, в бойовому полковому щоденнику від 25 вересня зазначено: «Протягом дня важка артилерія руйнувала німецькі окопи і робила в них проходи. О 22-й та 24-й годинах наша артилерія по 10 хвилин обстрілювала Шельвівський ліс хімічними снарядами»¹⁰. Це повідомлення підтверджує, що під час літніх боїв 1916 р. російські війська теж активно застосовували газові атаки. Як відомо з різних джерел, кровопролитні бої в цьому регіоні області три-

вали до початку листопада. Зрозуміло, що і втрати обох воюючих сторін у цей період були значними. Але парадоксальним є те, що в районі с. Шельвова невідомо жодних значних військових поховань тієї доби і тому пошукову роботу тут слід продовжити.

Вищезгадане повідомлення про активне використання російськими військовими хімічної зброї свідчить наступний документ. Так, волинський дослідник військової історії І. Пасюк в одному зі своїх матеріалів про Брусилівський прорив на Волині наводить зміст наказу командування Особливої армії про нагородження Георгіївськими хрестами 3-ї та 4-ї ступенів відповідно ефрейтора М.А. Волкова та зауряд-чиновника В.А. Радіонова з 8-ї хімічної команди. Показовими тут є згадки про те, що, зокрема, перший проявив «...мужність та хоробрість... в бою 29 серпня 1916 р. під сильним дійсним вогнем противника під час здійснення газової атаки на дільниці с.с. Зубильно – Затурці». Не менш цікавою є мотивація подвигу В.А. Радіонова, який «...26, 27 і 28 серпня 1916 р. керував роботами по підготовці окопів для проведення газової атаки на дільниці с.с. Зубильно – Затурці і, перебуваючи під сильним дійсним вогнем противника, ...відважно виконав даний йому наказ»¹¹. З цих наведених документів можна зробити висновки про маловідомий факт здійснення 29 серпня газової атаки російською армією під час кровопролитних боїв на території Локачинського району. При цьому, виходячи з вказаних у наказі типів робіт, виконаних ефрейтором та цивільним інженером, можна стверджувати про здійснення газової атаки із застосуванням апаратів балонного типу. А їх нагородження високими відзнаками свідчить про успішне застосування на цій дільниці фронту хімічної зброї. Будь-якого детального опису військових дій з використанням газових атак у цьому регіоні поки-що не виявлено. Знову ж у переліку військових кладовищ тієї доби тут жодного збереженого некрополя не значиться.

Про тривалі та кровопролитні бої в ряді регіонів області та використання газових атак у цей період згадують в історії окремих населених

⁸ Гаврилюк В. З історії Волинських полків / В. Гаврилюк. – Луцьк, 2000. – С. 113.

⁹ Там само. – С. 114.

¹⁰ Там само. – С. 115.

¹¹ Пасюк І. Брусилівський прорив на Волині / І. Пасюк. – Луцьк, 2006. – С. 49.

пунктів і місцеві краєзнавці. Зокрема, у матеріалі Л. Новосад та Р. Олексюк з с. Тристенів Рожищенського району повідомляється, що під час військових дій біля цього населеного пункту артилерійським вогнем була знищена навіть місцева церква, на дзвіниці якої був спостережний пункт російських військ. Згадують вони і факт, повідомлений їм місцевими старожилами, що під час боїв за один з пагорбів на східній околиці села «влітку 1916 р. німці застосували хімічну зброю». Ці ж краєзнавці повідомляють, що внаслідок військових дій тут загинули «два полки» російських вояків з 8-ї армії, і всі вони поховані у братській могилі «на околиці села»¹². Якщо зважити, що у с. Тристенів, за свідченнями місцевих краєзнавців, є велике військове поховання і воно не взяте на облік держави, то і в цьому випадку необхідні додаткові дослідження фахівців.

Майже аналогічну інформацію подають у своєму дослідженні краєзнавці О. Куденчук та В. Куденчук з с. Мильськ цього району. Вони розповідають, що бойові дії біля сіл Мильськ і Берегове тривали з червня 1916 до лютого 1918 р., під час яких артилерією також було зруйновано місцеву церкву. Особливо кровопролитним був бій 3 березня 1917 р., що закінчився поразкою російських військ. Головною причиною цього краєзнавці називають сильний вогонь артилерії та 13 (!) «газових хвиль», які й «отруїли російських солдат, протигазові маски яких могли витримати 2-3 газові хвилі»¹³. Шкода лише, що автори цього цікавого повідомлення не вказали джерело такої інформації та не повідомили про місця поховань жертв цієї газової атаки. Тому, як і в попередньому випадку тут слід провести додаткові вивчення фактів, вказаних місцевими краєзнавцями.

До джерел про заключний період боїв 1916 р. із застосуванням газових атак можна віднести також художню літературу та мемуари. Адже в

переважній більшості автори цих творів у 20-х – 30-х роках минулого століття самі були сучасниками або ж використовували спогади безпосередніх свідків тих подій, які пережили всі жахиття кровопролитних боїв та нищівних газових атак. Зокрема, цікаві факти про події у жовтні 1916 р. під час військових дій з використанням хімічної зброї наведені у другому томі роману М. Шолохова «Тихий Дон». Показовим тут є приведений зміст армійського наказу про факт застосування німецькими військами 3 жовтня 1916 р. «задушливих газів», від наслідків яких були «отруєні три батальйони 256-го полку», і німці зайняли «першу лінію наших окопів»¹⁴. Згадані в романі села «Великий та Малий Порек...», містечко Сокаль... неподалік від ріки Стохід...» можна легко ідентифікувати в нинішні населені пункти – села Великий і Малий Порек Ковельського та Соколів Рожищенського районів¹⁵. Автором роману також досить детально описані осіння волинська природа, переміщення «особливої козачої сотні» до лінії окопів, участь в атаках на німецькі позиції та величезні втрати російських військ під час локальної наступальної операції¹⁶. Особливо реалістично розповідається про вигляд невеликої ділянки окопів та бліндажів з сотнями загиблих «нижніх чинів» та «сорок сім офіцерів» від ворожих газів, кулеметів та гармат¹⁷. З розповіді про цей епізод в романі важко дійти до висновку про те, який же тип газової атаки (артилерійський чи наземний з балонів) застосували тут німці. Проте, вірогідно, що зважаючи на описані в тексті осінні дощі і вітри, це все ж був факт використання газів при допомозі артилерійських снарядів. Досить правдиво описано в романі й кровопролитні атаки та шістьнадцять ворожих газових хвиль на плацдармі «неподалік від села Свинюхи» (можливо с. Привітне на Локачинщині), що мали місце «в останніх числах

¹² Новосад Л. Історія села Тристенів / Л. Новосад, Р. Олексюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Рожище та рожищанці в історії Волині та України: проблеми волинезнавства. – Вип. 23. М-ли обл. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 2007. – С. 163.

¹³ Куденчук О. Історія села Мильськ і Берегове / О. Куденчук, В. Куденчук. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Рожище та рожищанці в історії Волині та України: проблеми волинезнавства. – Вип. 23. М-ли обл. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 2007. – С. 39.

¹⁴ Шолохов М. Тихий Дон / М. Шолохов. – М., 1975. – Т. 2. – С. 29–31.

¹⁵ Там само. – С. 24.

¹⁶ Там само. – С. 28.

¹⁷ Там само. – С. 31.

вересня» 1916 р. Тут за день боїв загинули «дев'ять з лишнім тисяч» військових царської армії¹⁸. Цілком можливо, що, описуючи ці події, автор роману мав на увазі бойові дії 8-ї армії російських військ, якому під час цих боїв підпорядковувалася й 12-а дивізія під командуванням майбутнього відомого державного діяча Фінляндії Г. Маннергейм¹⁹. Можливо, що окремі герої роману служили саме в цій військовій частині. Зрозуміло, що М. Шолохов з відомих причин у 1930-х роках не ризикнув згадувати в книзі генерала Маннергейма. Показово, що після того, як листопаді ситуація на фронті стабілізувалася і розпочалися переважно позиційні сутички, 12-а дивізія була передислокована на Румунський фронт. Цей історичний факт теж співпадає з військовим шляхом головного героя роману донського козака Григорія Мелехова, який служив у 12-му (!) козачому полку²⁰. Якщо узагальнити ці всі художньо подані епізоди військових дій тієї доби, то можна стверджувати, що в романі «Тихий Дон» розповідається про дійсні епізоди невдалих контрнаступів російських військ у жовтні 1916 р. південніше м. Ковель. Адже в цей період німецькі війська активно протидіяли намаганням російського командування утримати за собою Вітоніжський та інші плацдарми на лівому березі р. Стохід. Під час цих жорстоких боїв протягом серпня-жовтня 1916 р. обидві сторони активно використовували газові атаки різних типів і несли значні втрати. Географія згадуваних в романі М. Шолохова населених пунктів та дислокація військових частин може й не співпадати, але хронологія таких локальних битв у цілому відповідає тому періоду Першої світової війни на Волині.

Найбільш відомим фактом використання хімічної зброї на Волині є трагічні події 3 квітня 1917 р. на Червищанському плацдармі, що роз-

міщувався на території нинішніх сіл Оленине, Нові Червища, Тоболи Камінь-Каширського району. Як свідчать ряд досліджень цього питання, то внаслідок масованого наступу німецьких та австро-угорських військ з використанням газової атаки у цей день був ліквідований плацдарм, який російські підрозділи займали ще з липня 1916 р. При цьому загинули від 5 до 8 тис. і було полонено до 10 тис. вояків царської армії²¹. Якщо зважити на повідомлення ряду авторів щодо цієї трагедії, то кількість загиблих під час цих боїв стала можливою перш за все через газову атаку. Документальні свідчення однозначно стверджують про обстріл плацдарму німецькою артилерією саме хімічними снарядами²². Щоправда, в одному з своїх художніх романів, більше схожому на мемуари, відомий учасник Першої світової війни генерал П. Краснов, описуючи події на одному з плацдармів Волинського Полісся біля с. Лісище, повідомляє про використання тут газової хмари, випущеної з балонів²³. Зрозуміло, що він мав на увазі одне з сіл біля дійсного плацдарму, Нові Червища або Старе Червище, а такий тип газової атаки використав у романі для підсилення трагедії його захисників. А щодо опису ним реалістичних епізодів наслідків дії використаної союзниками хімічної зброї на плацдармі, то як свідка тих подій на Волині, звинуватити генерала П. Краснова у якихось перебільшеннях просто неможливо²⁴.

Показовим також є той факт, що від її наслідків на Червищанському плацдармі загинули більше вояків царської армії, ніж, зокрема, під час першого застосування німецькими військами хімічної зброї у квітні 1915 р. під Іпром (Бельгія). Тут, як відомо, загинули до 3 тисяч англійських вояків²⁵. Дещо меншими, до 1,5 тис. чоловік, були втрати росіян під Осівцем (нині

¹⁹Пасюк І. Брусиловський прорив на Волині / І. Пасюк. – Луцьк, 2006. – С. 49.

²⁰Шолохов М. Тихий Дон / М. Шолохов. – М., 1975. – Т. 2. – С. 46.

²¹Гулько Г. Маловідома сторінка Першої світової війни на Волині. Червищанський плацдарм / Г. Гулько // М-ли міжнар. наук. конф. «Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі» – смт Маневичі, 2016. – С. 67–77.

²²Борбич К. Застосування хімічної зброї в роки Першої світової війни на території Камінь-Каширського району біля с. Тоболи / К. Борбич. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини. – Вип. 37. М-ли Всеукр. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 2010. – С. 72.

²³Краснов П. От двоголового орла к красному знамени / П. Краснов. – Екатеринбург, 1995. – С. 329.

²⁴Там само. – С.334.

²⁵Сушанский А. В бой идут одни «мертвецы» / А. Сушанский // Тайны прошлого. – 2013. – № 16. – С. 8.

Польща) під час аналогічної атаки німців у серпні того ж року²⁶. Але якщо німецькі атаки газоподібним хлором під Іпром та Осівцем у розпал війни відразу стали відомими світовій громадськості, то обстріл хімічними снарядами на Червищанському плацдармі на Волині з різних причин широкого оприлюднення не одержав. І головна причина цього, що ці події відбувалися в умовах наслідків Лютневої революції та поступового розвалу російської армії²⁷. Розповідати за такої ситуації про трагічну загибель та полонення протягом кількох годин 3 квітня 1917 р. майже 20 тис. військових тодішні засоби масової інформації Росії не ризикнули. З відомих причин не популяризувала цю трагедію преса союзників. Але громадськість Волині навіть тієї воєнної доби, коли діяла сувора цензура, все ж знала про цю жахливу трагедію. Про те, що втрати після газової атаки на Червищанському плацдармі були дуже значними, розповідав краєзнавцям, згадуючи спогади батька, учасника тих боїв, житель м. Ківерці М.М. Дацюк. За його словами, протягом кількох годин одного весняного дня, коли ворог застосував хімічну атаку на плацдармі, російські війська втратили дві піхотні дивізії²⁸.

Як вбачається, з наведених вище прикладів, під час бойових дій у 1916–1917 рр. на території Волині хімічні засоби обома воюючими сторонами в різних формах вже застосовувалися досить активно. Але відомо також, що наслідки використання хімічної зброї під час боїв біля згадуваних населених пунктів, все ж не мали таких трагічних наслідків, як біля сіл Оленине, Червище та Тоболи на Камінь-Каширщині.

Тут виникає питання, наскільки ж були забезпечені військові російської армії у ті роки засобами захисту від смертоносних дій газових атак. Факти свідчать, що на колишніх бойових

позиціях тієї доби знахідки фрагментів проти-газів не є рідкістю. Хоча, водночас, розповіді очевидців стверджують про значну недосконалість цих засобів хімічного захисту. Так, навіть найбільш досконалі російські протигази Зелінського-Куманта щільно не прилягали до обличчя, і тому солдати змушені були у випадку газової атаки терміново змочувати обличчя, а вже потім його одягати²⁹ [20, с. 177]. Крім цього є підстави вважати, що особовий склад російської армії на позиціях дещо провінційної ділянки фронту на глибокому Поліссі навряд чи був забезпечений навіть такими протигазами. Саме про такий стан справ розповідає в своєму романі-мемуарах і вже згадуваний генерал П. Краснов, який добре знав про складне становище у військах із засобами захисту від газових атак³⁰. Вірогідно, лише після Червищанської трагедії російське командування звернуло належну увагу на захист від ядучих газів. Зокрема, з публікацій відомим є факт про інтенсивні навчальні газові атаки у квітні 1917 р., що проводилися в «районі колонії Антонівка та села Затурці Ковельського повіту Волинської губернії»³¹. Як висновок, варто наголосити, що за час боїв на Волині з серпня 1915 по лютий 1918 р. могло загинути до 350 тис. військових австро-угорської, німецької та російської імператорських армій, серед яких, як відомо, були тисячі українців. Слід пам'ятати про загиблих від одного з найбільш негуманних видів зброї, винайденої людством, – хімічної, забороненої міжнародними конвенціями ще на рубежі XIX–XX століть. Цьому може посприяти створення Меморіального комплексу «Поліський некрополь Великої війни 1914–1918 рр.» про необхідність якого сьогодні наголошує група краєзнавців – дослідників військової історії.

²⁶ Там само. – С. 6.

²⁷ Дем'янюк О. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914–1921 роках / О. Дем'янюк. – Луцьк, 2011. – 318 с.

²⁸ Савич Р. Луцький (Брусилівський) прорив у документально-художній прозі та спогадах. /Р. Савич // М-ли та тези допов. і повідом. Міжнарод. наук.– теоретик. конф. – Луцьк, 1994. – С. 115–117.

²⁹ Середюк О. 46-й армійський корпус / О. Середюк // Сторінки воєнної історії Волині. Наук.зб. – Вип. 30. М-ли Всеукр. наук.-практ. краєзн. конф. – Луцьк, 2009. – С. 176–177.

³⁰ Краснов П. От двоглавого орла к красному знамени / П. Краснов. – Екатеринбург, 1995. – С. 330–335.

³¹ Пасюк І. Використання хімічної зброї під час Першої світової війни на Волині / І. Пасюк, В. Карпюк // Міжнарод. наук. конф. «Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі». – Луцьк, 2016. – С. 144.

References

- Borbych, K. (2010). Zastosuvannia chimichnoy zbroi v roki Pershoy svitovoy viyny ... Lutsk [in Ukrainian].
- Borbych, K. (2002). Persha svitova viyna: boy na Stohodi. Lutsk [in Ukrainian].
- Brusilov, O. (1943). Moi vospominania. Moskva [in Russian].
- Volyn na peredodni Pershoy svitovoy viyny (2013). Lutsk [in Ukrainian].
- Gavryluk, V. (2000) Z istoriy Volynskich polkiv. Lutsk [in Ukrainian].
- Hylko, G. (2017). Biynia na Chervyschanskomu platsdarmi. Kamin'-Kashyrskiy [in Ukrainian].
- Hylko, G. I Yakumenko. (2016). I pochervoniv Stohid vid soldatskoy krovi. Kyiv [in Ukrainian].
- Hylko, G. (2016). Malovidoma storinka Pershoy svitovoy viyny na Volyni. Chervyschanskiy platsdarm. Lutsk [in Ukrainian].
- De-Lazari, O. (2008). Chimichna zbroia na frontah Svitovoy viyny 1914–1918. Moskva [in Russian].
- Demianiuk O. (2011). Viyskovo-politychni aspekty rozvytku Volynskoi guberniyi u 1914 – 1921. Lutsk [in Ukrainian].
- Yerofeev, V. (2014). Celovecheskiy material dlia chimicheskoy voyny. Moskva [in Russian].
- Kosmina, M. (2014). Yak Toboly dvi viyny perezily. Lutsk [in Ukrainian].
- Krasnov, P. (1995). Ot dvoglavogo orla k krasnomu znameni. Yakaterinburg [in Russian].
- Kudenchuk, O. Kudenchuk, V. (2007). Istoria sela Mylsk i Beregov. Lutsk [in Ukrainian].
- Novosad, L. (2007). Istoria sela Trysten'. Lutsk [in Ukrainian].
- Pas', Ni Borbych, K. Pro stan obyektiv kulturnoi spadschyny na terytorii Tobolivskoi silskoi rady ta okolyts. Lutsk [in Ukrainian].
- Pasiuk, I. (2006). Brusilovskiy proryv na Volyni. Lutsk [in Ukrainian].
- Pasiuk, I i Karpiuk, V. (2016). Vykorystania chimichnoi zbroi pid chas Pershoy svitovoy viyny na Volyni. Lutsk [in Ukrainian].
- Rudniev, K. (2015). Iprskaia tragedia. Moskva [in Russian].
- Savych, R. (1994) C. Lutskiy (Brusilovskiy) proriv u chudozny i dokumentalniy prozi ta spogadah. Lutsk [in Ukrainian].
- Serediuk, O. (2009). 46 armyiskiy korpus. Lutsk [in Ukrainian].
- Sushanskiy, A. (2013). V boy idut odni mertvetsy. Moskva [in Russian].
- Homych, P. Manevytskyi raion cherez viky. Lutsk [in Ukrainian].
- Homych, P. (2013). Raion dyi Pivdenno-Zahidnogo frontu na Kovel'skomu napriamku u Pershu svitovu viynu. Lutsk [in Ukrainian].
- Homych, P. (2013). Slidy Pershoy svitovoy viyny na Volyni. [in Ukrainian].
- Sholohov, M. Tihyi Don (1975). Moskva [in Russian].